

Безкоровайна Юлія Григорівна

завідувач сектору середньовічної археології
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
slavianka_j@meta.ua

Сорокіна Світлана Анатоліївна

завідувач сектору “Археологія доби каменю-бронзи”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
zlakosh@ukr.net

Bezkorovaina Yulia

head of the sector ‘Medieval Archaeology’,
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Sorokina Svitlana

head of the sector ‘Archaeology of Paleolithic-Bronze Age’,
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**ЕКСПОЗИЦІЯ ВІДДІЛУ “КИЇВСЬКА РУСЬ” ЦЕНТРАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
В КИЄВІ (1937–1941 РР.)**

‘KYIVAN RUS’ EXHIBITION OF THE SHEVCHENKO CENTRAL HISTORICAL MUSEUM IN KYIV (1937–1941)

Анотація

У 1937–1938 рр. у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей історії України) в Києві була відкрита археологічна експозиція, що діяла до грудня 1941 р. Однією з найцікавіших її частин була експозиція відділу “Київська Русь”, яка представляла відвідувачам величезну кількість археологічних знахідок із зібрання музею та продовжувала поповнюватися матеріалами нових розкопок з території Києва.

Ключові слова: Всеукраїнський історичний музей, Центральний історичний музей, Національний музей історії України, археологічна експозиція

Summary

In 1937–1938, an archeological exhibition was opened in the Shevchenko Central Historical Museum (now the National Museum of Ukrainian History in Kyiv). It ceased to exist in December 1941. The exhibition of the department “Kyivan Rus” was one of the most interesting parts of the museum exposition. Also it demonstrated to visitors the great amount of the most captivating archaeological finds from the museum collection. During its short existence the exhibition continued to replenish with new finds from archaeological excavations in Kyiv area.

Keywords: All-Ukrainian Historical Museum, Central Historical Museum, National Museum of Ukrainian History, archaeological exhibition.

У 1937–1938 рр. у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей історії України, далі – **НМІУ**) в Києві була створена експозиція, присвячена історії України від найдавніших часів до першої третини ХХ ст. На жаль, до останнього часу цей період історії музею залишався несправедливо забутим та недостатньо вивченим. Короткий перелік експозиційних залів у своїй публікації наводять

Г. М. Шовкопляс і Н. Г. Ковтанюк¹. Питання історії експозиції слов'янського періоду та Київської Русі НМІУ дослідила М. О. Стрельник². Значну увагу вивченню історії експозиції ЦІМ приділила Т. М. Себта, яка, зокрема, навела перелік місцезнаходження окремих виставкових залів за корпусами, та, використовуючи широку джерельну базу, дослідила діяльність культурних закладів, що діяли на території колишньої Києво-Печерської Лаври часів початку німецької окупації³. Автори вже розглядали історію експозиції Центрального історичного музею (далі – **ЦІМ**) наприкінці 1930-х рр.⁴, проте, на нашу думку, історія відділу “Київська Русь” заслуговує на більш пильну увагу.

Джерельна база, спираючись на яку можна скласти уявлення про експозицію 1937–1941 рр., доволі обмежена. На жаль, не зберігся повітринний опис зали. Найбільш вичерпним документом є короткий путівник по музею (1941)⁵, який вирізняється дуже лаконічним викладом матеріалу та незначною кількістю згадок про конкретні експонати. Частково відновити хронологію побудови експозиції можна, керуючись планами та звітами про роботу музею з наукового архіву НМІУ, але брак документів за певні роки не дає змоги реконструювати повної картини подій. Опосередкованим джерелом є методична розробка зі створення у краєзнавчих музеях експозиції Давньої Русі (1939)⁶, яка тривалий час помилково вважалася тематико-експозиційним планом експозиції ЦІМ⁷, попри її суттєві розбіжності зі згаданим путівником 1941 р. Як свідчать архівні документи, у березні 1939 р. до ЦІМ надійшло розпорядження НКО УРСР: “Вам доручена тема і настанови для розробки експозиційного плану історичного відділу краєзнавчих музеїв, який Ви повинні надіслати 5/IV-1939 року на розгляд історичної секції наукової Ради при Управлінні музеїв НКО УРСР”⁸. В архіві НМІУ збереглася аналогічна методична розробка для експозиції докласового суспільства⁹. Завідувач відділу І. В. Бондар написав методичні рекомендації для побудови експозиції “Київська Русь”, датовані 15.04.1939. Вони, поза сумнівом, мали за основу експозицію ЦІМ і можуть бути використані для її реконструкції.

Відомості про музейну експозицію часів німецької окупації викладені в спогадах працівників Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга, які наприкінці 1941 р. – початку 1942 р. займалися її пакуванням і перевезенням. Яскравий опис розореної експозиції станом на грудень 1941 р. надає угорський археолог Н. Феттіх¹⁰. Докладно описані всі зали у статті уповноваженого з питань до- і ранньої історії при райхскомісарі України Р. Штампфуса¹¹. Розвідка останнього значною мірою повторює путівник 1941 р., але відображає тенденційні погляди німецького автора. Проте вона є важливим історичним джерелом, адже Р. Штампфус міг особисто спостерігати за станом експозиції ЦІМ у грудні 1941 р., а його обізнаність з її концепцією та точність описів свідчать, що консультантами німецького автора були місцеві співробітники. Важливим доповненням до згаданих документів є скляні негативи, що зберігаються в археологічних фондах НМІУ¹², та, ймовірно, були створені для ілюстрування музейного путівника. Частина цих фотографій пізніше була використана у статті Р. Штампфуса. Означені негативи мають кращу якість, ніж їхні друковані відбитки, тож за допомогою сканування негативів із великою роздільною здатністю можна помітити дрібні деталі знімків, а іноді навіть

1 Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 76–77; Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М. Сторінки історії музею (20–50-ті роки ХХ ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 17–18.

2 Стрельник М. О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу “Східні слов'яни та давньоруська держава Київська Русь”) // Український музей. – К., 2003. – С. 30.

3 Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади. – К., 2016. – С. 179.

4 Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 320–329; Сорокіна С. А., Безкоровайна Ю. Г. Археологічна експозиція Центрального історичного ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 316–328.

5 Центральный исторический музей им. Т. Шевченка в м. Киеве. Короткий довідник. – К., 1941. – 56 с.

6 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 25-б.

7 Стрельник М. О. Історичний досвід ... – С. 30.

8 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 38. – Арк. 6.

9 Там само. – Арк. 7–15.

10 Fetti H. Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – 168 с.

11 Stampfuss R. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // Seitz R. H. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009. – S. 241–272; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204.

12 Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М. Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві // Праці центру пам'ятокознавства. – Вип. 30. – К., 2016. – С. 121–136.

прочитати окремі етикетки на вітринах. При детальному розгляді світлин до статті Н. Германн "Свідоцтва вікінгів в Києві"¹³, в 1943 р. опублікованої у журналі "Спадщина германців", з'ясувалось, що деякі предмети пришиті до плашок, тому, найвірогідніше, вони були сфотографовані в експозиції ЦІМ. Дві плашки також можна розрізнити на світлинах музейного путівника 1941 р.

У 1937–1939 рр. у структурі музею, згідно з положенням про музей, було три археологічні експозиційні відділи: 1. Докласове суспільство; 2. Скіфія та грецько-причорноморські колонії; 3. Київська Русь і феодальні князівства XI–XV ст.¹⁴. Відповідно до путівника по ЦІМ (1941) археологічна експозиція складалася з таких розділів: 1. Докласове суспільство; 2. Скіфія та грецькі міста Північного Причорномор'я; 3. Київська Русь¹⁵, що відображає структуру відділів після реструктуризації 1939 р. Верхньою хронологічною межею останнього розділу було XIII ст., що пов'язано з реорганізацією структури музею та перебудовою останньої експозиційної зали.

Процес побудови нової експозиції був складним. Наразі немає одностайної думки про час відкриття окремих її розділів. Приміром, у статтях Г. М. Шовкопляс і Н. Г. Ковтанюк, а також М. О. Стрельник, стверджується, що експозиція відділу "Київська Русь" відкрилася 1937 р., а факт відкриття у 1938 р. інших розділів археологічної експозиції ігнорується¹⁶. Т. М. Себта погоджується з датою відкриття експозиції – 1.05.1938, про яку згадує Р. Штампус, котрий, імовірно, отримав цю інформацію безпосередньо від працівників ЦІМ. Зрозуміло, що відкриття окремих експозиційних залів відбувалося в різний час. Спочатку вся експозиція мала розпочати свою роботу 1937 р. Зокрема, в резолюції зібрання колективу ЦІМ від 14.08.1937 було ухвалено: "1. Закінчити експозицію відділу феодалізму "Київська Русь" до I/IX-37 р. Відповідає за роботу т. Бондарь та колектив від[ділу]. 2. Закінчити експозицію відділу історії монети до I/IX-37 р. Відпов. т. Коршенко. 3. Закінчити експозицію Рабовласницького Суспільства до I/IX-37 р. Відпов. т. Гринченко. 4. Закінчити експозицію докласового суспільства до I/IX-37 р. Відпов. т. Тесля". 5. Відкрити виставку зброї на кінець 1937 р. Відпов. т. Маєвський"¹⁷. Проте згадані експозиції у вказані терміни не відкрилися. У наведеному документі привертають увагу імена В. А. Грінченка та Т. Т. Теслі. В. А. Грінченко з 1936 р. працював у ЦІМ завідувачем відділу рабовласницького суспільства і вченим секретарем, а з лютого 1937-го виконував обов'язки директора музею. Після низки критичних публікацій у періодичній пресі у серпні – вересні 1937 р. В. А. Грінченка 5.10.1937 звільнили¹⁸. Відтак 29.10.1937 Т. Т. Теслю¹⁹, який працював у ЦІМ завідувачем відділу докласового суспільства, було заарештовано за участь у антирадянській націоналістичній організації. Зокрема, його звинувачували у зриві побудови експозиції²⁰. Після арешту Т. Т. Теслі завідувачем відділу докласового суспільства став І. В. Іваненко²¹, а відповідальним за скіфсько-античний розділ експозиції замість В. А. Грінченка став колишній завідувач відділу нумізматики²² С. В. Коршенко²³. Лише у відділі Київської Русі лишився попередній завідувач – І. В. Бондар. Такі кадрові втрати фахівців-археологів не могли не позначитися на строках і якості роботи. Цінним джерелом з історії музейної роботи стали показання на допитах заарештованих співробітників ЦІМ. Зокрема, Т. Т. Тесля стверджував, що в його відділі було зірвано відкриття експозиції до ХХ-річчя Жовтня²⁴. Тобто строки були

13 *Hermann N. Zeugen der Wikinger zu Kiev // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 3 / 4. – March / April. 1943. – S. 34–46.*

14 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 33. – Арк. 38.

15 Центральний історичний музей ... – С. 6–24.

16 *Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М.* Сторінки історії музею ... – С. 17.

17 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 33. – Арк. 31.

18 *Нестуля О. О.* Сплюндрована доля (В. А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К., 1991. – С. 206.

19 Тесля Трохим Трохимович (1903–1937) – розпочав археологічну діяльність у 1929 р. Брав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції. У 1933 р. захистив дисертацію, працював в Дніпропетровському історичному музеї, та (з 1934) – у Всеукраїнському музейному містечку; надалі – завідувач відділу докласового суспільства ЦІМ. 17.11.1937 засуджений до розстрілу, через 10 днів вирок був виконаний.

20 *Григоренко Т. О.* Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/article/2015_46.html (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.

21 Іваненко Іван Васильович (нар. 1907, с. Липки Житомирської обл.), за освітою викладач історії; член ВКПб (з 1929). У 1933–1936 рр. працював у Всеукраїнському музейному містечку. З 1938 р. – завідувач відділу "Докласове суспільство" ЦІМ.

22 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 28–29зв.

23 Коршенко Сергій Васильович (нар. 1902) – з 1936 р. працював у відділі нумізматики ЦІМ (з 6.08.1937 – с. н. с., пізніше – завідувач відділу), з листопада 1937 р. – завідувач відділу "Скіфія і грецькі колонії".

24 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37 201-фп. – Арк. 11.

перенесені, і навіть 07.11.1937 експозиція відділу “Докласове суспільство” не розпочала роботи. Більш детально висвітлив це питання В. А. Грінченко, який зазначав, що відкриття всієї експозиції планувалося на ХХ-річчя Жовтня та було зірвано повністю. Зокрема, І. В. Бондар не розгорнув вчасно експозиції свого відділу у 1937 р. насамперед внаслідок браку приміщень, які до того ж потребували ремонту. Крім того, відбувалося постійне переведення матеріалів музею з одного місця до іншого у зв’язку з відсутністю постійних приміщень для відділів²⁵.

Утім, мабуть, наприкінці 1937 р. частина експозиційних залів все ж була готова. Думка дослідників про те, що експозиція “Київська Русь” відкрилася у 1937 р., ґрунтується на акті огляду музею від 28.02.1938²⁶. Це ж у автобіографії підтверджує І. В. Бондар: “1937 року Музей закінчив частково ремонт будинків і мною було підготовлено експозицію “Київська Русь” у будинку бувшої Лаврської друкарні”²⁷.

На жаль, конкретна робота з побудови різних відділів експозиції висвітлена у джерелах неоднаково. Найбільш повно відображена діяльність скіфсько-античного відділу²⁸, дата відкриття якого відома точно – 1–2.05.1938²⁹. Відкриття відділу “Докласове суспільство” було перенесене на липень 1938 р.³⁰, але точної дати немає.

Якщо два перші відділи були створені у корпусі № 2, експозиція “Київська Русь” перебувала у будівлі колишньої лаврської друкарні (корп. № 8). У статті Р. Штампфуса наведена фотографія з підписом “Виставка Князівського часу «феодалного суспільства» у корпусі 8, 1939 р.”³¹. У фондах НМІУ знайдені два скляні негативи, на яких ця сама зала зображена з незначними відмінностями в ракурсі. Тож фотографія зі статті Р. Штампфуса може бути відбитком одного з цих негативів. Більш інформативним є панорамне поєднання обох негативів (рис. 1). Добра якість негативу дає змогу ідентифікувати на фотографії окремі експонати: у центрі зали стоїть бронзова скульптура князя Володимира³², яка нині прикрашає інтер’єр експозиції НМІУ в залі № 8. Це проект пам’ятника князю Володимиру (рис. 2) роботи скульптора М. С. Піменова середини ХІХ ст.³³, який не був затверджений під час конкурсу, а згодом переданий до Київського художньо-промислового і наукового музею. Скульптура належала до відділу “Старий Київ” та є одним із найперших експонатів музейного зібрання. Згідно з інвентарною книгою, 1943 р. ця скульптура мала бути вивезена до Німеччини, але після звільнення міста її знайшли пошкодженою у поламаних речах з кольорового металу. Позаду означеного монумента на світліні розташована мапа “Торговіє пути Восточной Европы в X–XIII вв.”, ліворуч якої, у вітрині, представлені речі, що імпортувалися до Київської Русі. У вітрині праворуч (за путівником – вітрина 17)³⁴ – предмети християнського культу. Візуально на фото можна визначити експонати, що нині перебувають у археологічній експозиції НМІУ. У бічних вітринах, зображених на передньому плані світліни, експонувались численні та різноманітні знаряддя праці з давньоруського городища Княжа Гора³⁵ (с. Пекарі Черкаської обл.) з розкопок М. Ф. Біляшівського 1891–1892 рр. та з інших місць України (вітрини 12–15).

На задньому плані фотографії, у вітрині ліворуч мапи (рис. 3, 1) на першій полиці лежать срібні монетні гривни. Визначити їх інвентарні номери неможливо, але, найвірогідніше, всі вони збереглись, оскільки 1941 р. були евакуйовані з іншими срібними та золотими предметами з експозиції ЦІМ до м. Уфі. Пакування та складання опису цінностей відділу “Київська Русь” 1.07.1941 здійснила виконувач обов’язків завідувача відділу Н. В. Лінка-Геппенер³⁶. Загалом було спакковано 8 ящиків із найбільш цінними експонатами з експозиції відділу, з-поміж яких – понад 50 срібних монетних гривень³⁷. На другій полиці ліворуч у цій самій вітрині (№ 16) на фото

25 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36 371-фп. – Арк. 64–66, 136.

26 Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук. – К., 2017. – С. 33.

27 Особова справа І. В. Бондаря // НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-л. – Спр. б/н.

28 НА НМІУ. – Ф. р-1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 40а. – Арк. 40.

29 Там само. – Арк. 17, 40.

30 Там само. – Спр. 38. – Арк. 52.

31 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 265; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 37.

32 НМІУ, інв. № Ск 132.

33 Центральний історичний музей ... – С. 21.

34 Там само. – С. 22.

35 НМІУ, колекція № В 25.

36 Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу “Київська Русь” 1/VII.1941 р. // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів.

37 Безкоровайна Ю. Г. Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів // Археологія & Фортифікація України. – Кам’янець-Подільський, 2016. – С. 311, 312.

видно срібний золотоординський орнаментований кубок³⁸ кін. XIII – першої пол. XIV ст. з випадкових знахідок у Києві (рис. 3, 2). Подібні кубки належать до парадного посуду монгольського часу³⁹. Поряд із цим експонатом на полиці представлені археологічні предмети доби Візантії та Золотої Орди, ідентифікувати які неможливо, оскільки зображення недостатньо чітке. На третій полиці можна ідентифікувати бронзовий акваманіл у вигляді кентавра роботи майстрів Нижньої Саксонії I пол. XIII ст. із зібрання Ханенків⁴⁰ (рис. 3, 3), знайдений у Чернігові⁴¹. Поряд із ним стоїть фрагментований келих, найвірогідніше, це скляний розписний келих сирійської роботи⁴² (рис. 3, 4) XII – перш. пол. XIII ст. зі скарбу 1914 р., знайденого у Києві (пров. Десятинний, 6)⁴³.

Увітрині праворуч мапи (рис. 4, 1) на фотографії, яку уже зазначалося, представлені предмети християнського культу⁴⁴. Лівий бік вітрини закриває скульптура князя Володимира, видно лише кілька маленьких хрестиків, праворуч на щиті експонується процесійний хрест. Це візантійський процесійний хрест кінця X ст. (рис. 4, 2) зі срібним медальйоном із зображенням св. Феодора⁴⁵, виявлений В. В. Хвойкою у 1907 р. поблизу Десятинної церкви під час розкопок братської могили часів монголо-татарської навали 1240 р. До ЦІМ цей хрест надійшов у 1937 р. з Музею мистецтв Ханенків⁴⁶. Імовірно, медальйон був відокремлений від хреста у 1941 р. У 1949-му він був придбаний музеєм Дамбартон Окс (м. Вашингтон, США) у київського колекціонера Б. К. Жука. Доля медальйону була з'ясована у 2004 р. Л. В. Пекарською та В. В. Павловою⁴⁷. На реконструкції останніх згаданий медальйон прикріплений на лицьовому боці, у той час, як зазвичай зображення святих прикрашали зворотний бік хрестів⁴⁸. Так само, на зворотному боці, медальйон представлений на фотографії з вітрини ЦІМ. Як свідчить згадана фотографія, до війни хрест перебував у експозиції ЦІМ. Під час окупації Б. К. Жук з жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. працював заступником директора та завідувачем художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва⁴⁹. Саме в цей період медальйон міг до нього потрапити. У 1943 р. Б. К. Жук емігрував з України.

На нижній полиці вітрини видно бронзову курільницю-триножник⁵⁰ (рис. 4, 3) з поховання X–XI ст. у садибі Софійського собору (пох. № 119 за М. К. Каргером)⁵¹. Поряд стоїть знайдений у Чернігові бронзовий акваманіл (рис. 4, 4) у вигляді лева⁵² перш. пол. XIII ст. з Північної Німеччини із зібрання Ханенків⁵³. Зараз ці експонати представлені в залах № 6–8 експозиції НМІУ.

До часу перебування експозиції у корпусі № 8 можна зарахувати ще один негатив із НМІУ з зображенням вітрини (рис. 5, 1), в якій експонувався глиняний посуд давньоруського часу. На першій полиці у центрі

38 МІКУ. – Інв. № АЗС–865.

39 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Вып. VI. – К., 1907. – С. 25, табл. XXV, № 405; Музей історичних коштовностей України. – К., 2004. – С. 141, 401, кат. № 104 (МІКУ. – Інв. № АЗС–865).

40 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря... – Табл. XXXIX, 594; Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). – М., 1966. – С. 18, табл. 5, 8–10 (САИ. – Вып. Е1–57).

41 НМІУ. – Інв. № В 2 013.

42 НМІУ. – Інв. № В 4 108.

43 Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.–Л., 1954. – С. 111, № 78; Безкорвайна Ю. Г. Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1913–1914 рр.) // Національний музей історії України: темат. зб. наук. праць. – К., 2011. – С. 49–52, рис. 1.

44 Короткий довідник по ЦІМ згадує експонати цієї вітрини (№ 17): "...Речі християнського культу – кам'яні, мідні та срібні хрестики, іконки, церковна утвар – все це характеризує християнство на Русі X–XI ст. (вітрина 17)".

45 НМІУ. – Інв. № В 4 553/81.

46 Пекарська Л. В., Павлова В. В. Процесійний хрест із Київського дитинця // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 94–100; Пескова А. А., Строкова Л. В. Христианские древности Византии в "сирийской коллекции" Б. И. и В. Н. Ханенко. – СПб.; К., 2012. – С. 160–165, кат. 67.

47 Пекарська Л. В., Павлова В. В. Процесійний хрест ... – С. 96–97; Ross M.C. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. – Vol. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Gliptic, Painting. – Washington, 1962. – S. 24–25, pl. XXIII.

48 Архипова Є. Візантійський процесійний хрест Десятинної церкви / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20170619_02.pdf (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.

49 Києво-Печерська Лавра ... – С. 1 074

50 НМІУ. – Інв. № Б 8 335.

51 Каргер М. К. Древний Киев. – Т. 1. – М.; Л., 1958. – С. 195–196, рис. 41.

52 НМІУ. – Інв. № В 2001.

53 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). – Вып. V. – К., 1902. – С. 32, табл. X, 255; Даркевич В. П. Произведения западного ... – С. 17, табл. 5, 1–3.

серед амфорок “київського типу” стоїть велика амфорка, яку можна визначити як таку, що походить з городища Княжа Гора (поблизу с. Пекарі Черкаської обл.)⁵⁴. На третій полиці праворуч у другому ряду можна ідентифікувати світильник-“півник”⁵⁵ кінця XII ст. з тулубом у формі човника, знайдений у Києві⁵⁶. На четвертій полиці визначається велика посудина-корчага XII–XIII ст. із залишками дьогтю (друга ліворуч у першому ряду, забруднена дьогтем) з городища Княжа Гора з розкопок М. Ф. Біляшівського⁵⁷.

У приміщенні корпусу № 8 експозиція перебувала недовго. Вже 1939 р., у зв'язку з реорганізацією музею⁵⁸, з відділу були вилучені матеріали XIV–XV ст., а експозиція – повністю перебудована у корпусі № 6. В автобіографії І. В. Бондар писав: “...в зв'язку з зміною структури відділів музею і розподілу відділу феодалізму на 2 відділи мене було призначено зав. відділом Київської Русі. Внаслідок цього довелося перебудувати і експозицію відділу”⁵⁹.

Інформацію про це також надає Р. Штампус: “У корпусі 2 колишньої Митрополичої церкви були виставлені матеріали від палеоліту до Великого переселення народів, у той час, як в корпусі 8 старої Лаврської друкарні було розміщено Київську імперію або Князівський час. Останній відділ часто переводили. У 1939 р. він переїхав до корпусу 6, будинку Лаврських хористів”⁶⁰. Саме в цьому приміщенні експозицію відділу “Київська Русь” згадує путівник 1941 р.⁶¹.

У фондах НМІУ був знайдений негатив відтвореної у путівнику⁶² фотографії зали слов'янського часу (рис. 6, 1). На іншому негативі з НМІУ – та сама зала, але з іншого боку (рис. 6, 2). Ще один негатив фотографії з путівника⁶³, що зберігався в НМІУ, використала у статті М. О. Стрельник⁶⁴. В ілюстраціях наведений відбиток зі згаданої статті.

У вітрині ліворуч (№ 8 за путівником) та по центру на фотографії (рис. 7, 1) можна ідентифікувати матеріали з поховання воїна X ст., виявлені поблизу Золотих воріт у Києві⁶⁵ у 1900 р.: залізний меч⁶⁶ (рис. 7, 2); срібні орнаментовані бляшки⁶⁷ (рис. 7, 3), орнаментовану у стилі “Борре”⁶⁸ срібну скандинавську кільцевидну фібулу з довгою голкою (рис. 7, 4); срібний умбон щита⁶⁹ (рис. 7, 5); залізну сокиру⁷⁰ (рис. 7, 6). Речі з дорогоцінних металів з цього поховання у 1941 р. були вивезені до м. Уфи⁷¹.

У цій самій вітрині в нижньому правому куті над сокирою експонувалися дві скандинавські овальні бронзові фібули X ст. (рис. 7, 8). Фотографія плашки з цими фібулами була виявлена у статті Н. Германн⁷², яка, ймовірно, була виготовлена зі скляного негативу тієї самої вітрини. Права на знімку фібула, знайдена під час розкопок 1876 р. поховання по вул. Кирилівській, 53–59 (кол. садиба Марра) у Києві (поховання № 125 за М. К. Каргером)⁷³. У 1877 р. власник садиби подарував її Музею старожитностей Університету св. Володимира. А 1936 р. разом із іншими колекціями Музею університету фібула надійшла до ЦІМ, пройшла інвентаризацію та отримала інв. № с. 68 157. У списках предметів, евакуйованих до м. Уфи, цього номера немає: отже, вона

54 НМІУ. – Інв. № В 2 595.

55 НМІУ. – Інв. № В 4 552 / 140.

56 Розенфельдт Р. Л. Осветительные приборы // Древняя Русь. Быт и культура: Археология. – М., 1997. – С. 11, табл. 3, 32.

57 НМІУ. – Інв. № В 4 861.

58 Києво-Печерська Лавра ... – С. 1 042.

59 Особова справа І. В. Бондаря // НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-л. – Спр. б/н. – Арк. б/н.

60 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 250.

61 Центральний історичний музей ... – С. 18.

62 Там само. – С. 19.

63 Там само. – С. 21.

64 Стрельник М. О. Історичний досвід ... – С. 30, рис. 1.

65 Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья. Эпоха славянская ... – С. 21–23, табл. XVIII, 603; XX, № 2, 602; Каргер М. К. Древний Киев. ... – С. 169–172, 218–219, рис. 23, XIV; табл. XV (пох. 108); Музей історичних коштовностей ... – С. 147, 403, кат. № 111; Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. – Париж, 2012. – С. 96, рис. 61, № 55; с. 98, рис. 62, № 56.

66 МІКУ. – Інв. № АЗС–329.

67 МІКУ. – Інв. № АЗС–297–324.

68 МІКУ. – Інв. № АЗС–339.

69 МІКУ. – Інв. № АЗС–328.

70 НМІУ. – Інв. № В 4 625/ 751.

71 Київський центральний історичний музей. Опис цінностей ... – Арк. 17, ящ. 8; Безкоровайна Ю. Г. Доля археологічних коштовностей ... – С. 311, 312.

72 Hermann N. Zeugen der Wikinger ... – S. 38, abb. 6.

73 Каргер М. К. Древний Киев ... – С. 210–211, табл. XXIX.

лишилася в окупованому Києві, була вивезена до Німеччини і нині є втраченою. До цього часу зображення означеної фібули було відоме лише за єдиним скляним негативом фотографії вітрини XI Археологічного з'їзду в Києві (1899)⁷⁴.

Ліва фібула походить з випадкових знахідок 1913 р. у Києві на розі вулиць Володимирської та Великої Житомирської. Вона також надійшла до ЦІМ в 1936 р. у складі зібрання Музею старожитностей Університету св. Володимира. М. К. Каргер вказав її старий інв. № с. 68 156, отже, вона була інвентаризована одночасно з першою⁷⁵. Згідно з описом цінностей відділу "Київська Русь", підготовлених до евакуації, цю фібулу вивезли до м. Уфи⁷⁶. Зараз вона експонується у залі № 7 експозиції НМІУ⁷⁷.

У вітрині праворуч на цій самій світлині (на середньому плані) представлений *захисний обладунок-кольчуга* воїна-кочовика XII – перш. пол. XIII ст. з кургану № 53 біля с. Ковалі Черкаської обл. з розкопок Є. О. Зноско-Боровського 1897 р.⁷⁸ У путівнику фотографія цієї вітрини наведена окремо⁷⁹ (рис. 7, 9), У статті Н. Германн подано лише фото кольчуги⁸⁰. Комплекс із поховання був записаний до інвентарної книги Археологічного відділу музею 1897 р. і на той час складався з 24-х предметів: залізні кольчуга, шолом, бойова маска, шабля, бойова сокира, піка, наконечники стріл і ніж, мідний казан, золота сережка, кам'яний точильний брусок, залізні костилі від домовини, залізні та шкіряні предмети кінської зброї (фрагменти нанісника, вудила, стремена та ін.)⁸¹. У 1943 р. знахідки з цього поховання були вивезені до Німеччини та 1948-го повернуті до музею дуже пошкодженими, зокрема, кольчуга була розбита на велику кількість фрагментів різного розміру. Для надання предметові експозиційного вигляду після війни найбільший уламок кольчуги був частково доповнений фрагментами з пап'є-маше, змонтований на дошку та записаний до науково-допоміжного фонду як муляж кольчуги з Київської обл. У такому вигляді кольчуга зараз експонується у залі № 8 НМІУ⁸². Решта уламків кольчуги зберігається у фондах музею⁸³. Лицьова маска⁸⁴ теж постраждала, повністю втрачена її нижня частина⁸⁵.

Експозиція відділу "Київська Русь" у корпусі № 6 проіснувала недовго, адже на 1941 р. була запланована часткова реекспозиція⁸⁶, яка передбачала у травні місяці перенесення експозиції з 6-го до 8-го корпусу⁸⁷. Під час реекспозиції також планувалося поповнення матеріалами, переданими Інститутом археології з археологічних розкопок у Києві. Зокрема, мала бути встановлена вирізка з землянки художника XIII ст., знайдена в садибі колишнього Михайлівського монастиря в 1939 р. Передбачалося поповнення новим матеріалом розділів "Сусіди слов'ян", "Галицько-Волинське князівство", створення розділу "Московське князівство XII–XIII ст.", заміна старого етикетажу та фотоілюстрацій. Планувалося створення макетів – рельєфного плану Києва, стародавнього слов'янського городища та сиродутного горна⁸⁸. Також мав бути укладений короткий путівник оновленою експозицією "Київська Русь", виготовлені нові вітрини, кубики-підставки для експонатів, закуплені меблі для відпочинку відвідувачів і килимові доріжки для експозиційних залів⁸⁹.

74 Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности ... – С. 51–52, № 9, рис. 16.

75 Каргер М. К. Древний Киев ... – С. 218, табл. XXX; Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности ... – С. 79, № 36, рис. 45.

76 Київський центральний історичний музей. Опис цінностей ... – Арк. 2; Безкоровайна Ю. Г. Доля археологічних коштовностей ... – С. 311, 312.

77 НМІУ. – Інв. № В 4 552/ 1147.

78 Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. – Т. 3. – СПб., 1901. – С. 122, табл. XXI; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Т. 3. – М.–Л., 1971 (САИ. – Вып. Е1–36). – С. 29, табл. III (№ 53), XIV, 1 (№ 22); Кирпичников А. Н. Русские шлемы X–XIII вв. // СА. – 1958. – № 4. – С. 62, рис. 7, 1; Пятыева Н. В. Железная маска из Херсонеса. – М., 1964. – С. 3–6, табл. VI, VII.

79 Центральний історичний музей ... – С. 22.

80 Hermann N. Zeugen der Wikinger ... – S. 42, abb. 14.

81 Рукописний каталог археологічного відділу Музею старожитностей і мистецтв // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів. – Арк. 96, №№ 5 601–5 624.

82 НМІУ, інв. № Вд 2 909.

83 НМІУ, інв. №№ Вд 2 761, Вд 3 318, Вд 3 319.

84 НМІУ, інв. № В 4 790.

85 Національний музей історії України: Альбом. – Т. 1. – К., 2011. – С. 168, 306, № 175.

86 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24. – Арк. 74.

87 Там само. – Арк. 71.

88 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24. – Арк. 71.

89 НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24. – Арк. 75, 85, 86.

Про нове переселення відділу згадує й Р. Штампус, який, щоправда, засвідчує не повернення до корпусу № 6, а перенесення до інших розділів археологічної експозиції до корпусу № 2: *“У травні 1941 р. відбулося переселення у корпус 2, до приміщення колишньої монастирської кухні. Новий директор Бондар планував відкриття цього відділу на 22 червня, що пішло прахом через початок війни”*⁹⁰. Можливо, до цього часу належить нещодавно опублікована фотографія⁹¹ І. В. Бондаря під час монтажу експозиції у корпусі № 2: на підлозі стоять ящики, наповнені плашками з нашитими на них давньоруськими експонатами, позаду стоїть відкритий столик-вітрина (рис. 8). Подібна фотографія може відображати лише процес побудови експозиції.

Як засвідчує Т. М. Себта, приміщення колишньої монастирської кухні було в корпусі № 29, що примикав до корпусу № 2⁹². Об'єднання археологічної експозиції підтверджує і складена в грудні 1941 р. *“Довідка про музеї та збірки на території Печерської лаври”*, в якій зазначено, що розділи первісність (докласове суспільство) і Київська Русь експонувалися разом⁹³. Проте на складеному Г. В. Малаковим схематичному плані Верхньої лаври 04.08.1941 експозиція Київської Русі позначена в корпусі № 6⁹⁴. Відповідно до схеми екскурсійного маршруту територією Лаври, намальованої директором ЦІМ В. А. Маєвським у жовтні 1941 р., експозиції музею розташовані у всіх трьох згаданих корпусах⁹⁵. Тому можна погодитися з Т. М. Себтою, що експозиція могла бути переведена частково.

Додаткову інформацію наведено у статті Р. Штампуса, який описує ту саму експозицію, але, ймовірно, вже в корпусі № 2. На жаль, він приділяє більшу увагу критиці концепції, покладеної в основу радянського музею, та замало – характеристиці конкретних пам'яток: *“Князівський час (або Київська імперія) в першу чергу приніс ранніх слов'ян. Тут були представлені відомі з літописів слов'янські племена з України: поляни, древляни, сіверяни, кривичі, радимичі”*⁹⁶ з їхніми поселеннями, господарством, похованнями і культурною спадщиною. На різниці між похованнями бідних і багатих був показаний процес появи класів. Велика кількість срібних скарбів 10 ст. мала доводити, що тоді на вершині класового суспільства стояв багатий шар господ.

Київське князівство 10–12 ст. почалося з пограбування слов'янської території і підкорення племен варязькими князями. Це було продемонстровано за допомогою історичних карт, цитат з літопису Нестора, зброї і обладунку з поховань варягів. Введення християнства було показане завдяки багатим знахідкам з розкопок Десятинної церкви. Про значення релігії повідомляли цитати з Маркса, Енгельса і Леніна.

“Руська правда”, книга законів Ярослава, була долучена для висвітлення класових відносин. З її допомогою була підкреслена різниця між господами (князями, боярами і воїнами) і селянами, які поступово ставали кріпосними. Після цього була наведена цитата з Леніна про кріпацтво. Також золоті і срібні прикраси пануючого прошарку тут були протиставлені спадку бідних. З самого Києва була виставлена велика кількість знахідок з майстерень, які надавали чудове уявлення про ремесло того часу.

Розпад Київської імперії принесли 12 і 13 ст. Послаблення центральної влади і роздроблення на окремі князювання несли зародок розпаду імперії. Через це послаблення вона вже не впоралась з могутніми силами, що атакували зовні. Культурний розквіт тепер відбувався в окремих містах, а час розквіту Києва минув. Цей стан речей очевидно доводився багатими знахідками того часу з фортець Княжа Гора, Білгород, Сахнівка та ін. Боротьба проти відкритого степу (кочових народів половців і татар) наочно представлялася за допомогою знахідок з поховань цих народів, цитат з пісні про Ігоря⁹⁷ та цитат Маркса про татарське панування. З пограбуванням і знищенням Києва татарами у 1240 р. Київська імперія знайшла свій безславний кінець. Зброя 13–14 ст. і картинки з Царської хроніки, які демонструють боротьбу русів проти татар, закінчують хронологічні межі зібрання⁹⁸.

До німецьких джерел також належить фотографія зі статті Н. Германн, на якій представлені ливарні

90 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 249, 250; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 14, 15.

91 Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук ... – С. 34, іл. 14; Станиціна Г. “Скарби на склі”: колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. – Львів, 2017. – С. 198–213. – Рис. 10.

92 Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади. – К., 2016. – С. 179.

93 Там само. – С. 560.

94 Там само. – С. II, рис. 3.

95 Там само. – С. XVI, рис. 38.

96 Ця експозиція (корп. № 6) представлена на фотографії у путівнику: у простінках між вітринами висять карти розселення окремих літописних племен (рис. 6, 1).

97 Давньоруська літературна пам'ятка “Слово о полку Ігоревім”.

98 Stampfuss R. Das Landesmuseum ... – S. 254, 255; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 19, 20.

формочки для виготовлення ювелірних прикрас з розкопок садиби Десятинної церкви. Оскільки формочки зображені пришитими, ймовірно, це – фото фрагмента експозиції (рис. 9).

У таблиці № 1 за наявними джерелами реконструйована приблизна схема експозиції Київської Русі. Це завдання ускладнене тим, що експозиція існувала у трьох варіантах. За основу взятий варіант із корпусу № 6, найбільш повно висвітлений у путівнику 1941 р. Згадані у методичній розробці І. В. Бондаря матеріали, які гіпотетично могли бути в експозиції ЦІМ, подані курсивом.

Таблиця 1. Реконструкція експозиції відділу “Київська Русь”

Відділ III (корпус 6) Київська Русь у VIII–XIII ст.	
Розділ I (зал 1).	Стародавні слов'яни у VIII–X ст.
Карти	Розселення літописних слов'ян.
Вітрина 1	Сільське господарство слов'ян. Знаряддя праці: мотики, серп, коса, сокири з Київщини і Волині. <i>Цитата з праць К. Маркса про важливість знарядь праці для вивчення суспільно-економічних формацій.</i>
Вітрина 2	<i>Анотація: основні види занять слов'ян.</i> Макет “Підсічне хліборобство”, побутові речі, виготовлений без гончарного круга глиняний посуд. Кістки тварин, кістяні та металеві вироби, фрагменти шерстяної тканини з розкопок на горі Киселівці в Києві.
Вітрина 3	Матеріали городищ біля с. Петрівського Харківської обл. та біля о. Буромка Чернігівської обл.
Вітрини 4–5	<i>Анотація: поховальні звичаї слов'ян.</i> Прикраси з розкопок могильників та курганів IX–X ст. на Волині, Полтавщині, Чернігівщині та Київщині.
Вітрина 6	Вирізки поховання з могильника біля с. Броварки Полтавської обл. Рештки стовбура дубу із вставленими іклами дикого кабана, знайденого в р. Десні. Муляж Збруцького ідола (рис. 6). <i>Цитата: Ф. Енгельс про релігію.</i> <i>Цитата: літопис про язичницькі ігрища.</i> <i>Ілюстрація: мініатюра з літопису із зображення язичницьких ігрищ.</i>
Розділ II	Сусіди стародавніх слов'ян (хазари і булгари)
Карта	Київська держава та її сусіди IX–XI ст. (рис. 6, 2)
Вітрина 7	Зразки хазарського посуду з могильника в с. Салтово Харківської обл.
Щит 2	Карта Хазарії та Булгарії. Ілюстрація “Поляни дають данину хазарам по мечу від дому”.
Розділ III (зали 2–3)	Київська держава X–XI ст.
Карта	<i>“Походи і володіння Київських князів X ст.”</i>
Вітрини 8–9, щити 3–6	Часи князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира. Розвиток сільського господарства, ремесла (ковальства, слюсарства, гончарства), торгівлі, суспільних відносин. Запровадження християнства, культурний розвиток. <i>Анотація: про данину, яку слов'яни платили варягам.</i> <i>Речі з поховань варягів (рис. 7, 1–8).</i> <i>Цитата: Ф. Енгельс про асиміляцію диких завойовників більш культурними народами.</i> <i>Мініатюра з літопису – похід Олега на греків.</i> <i>Цитата: з літопису про похід Ігоря на древлян.</i> <i>Мініатюра з літопису: вбивство Ігоря, помста Ольги.</i> <i>Цитата: Костянтин Багрянородний про поляддя.</i> <i>Карта “Походи Святослава”.</i> <i>Цитата з літопису про встановлення язичницьких ідолів Володимиром.</i> <i>Портрет Ярослава Мудрого.</i> <i>Фото першої сторінки “Руської Правди”.</i>
Вітрина 8	Зброя дружинників, дорогоцінні прикраси князівського побуту.

Вітрини 12–15	Знаряддя праці (коси, серпи, наральники, молотки, замки, ключі) з розкопок “Княжої гори” Київської обл. <i>Цитата: Ф. Енгельс про розподіл праці.</i> <i>Макет сиродутного горна.</i> <i>Фотографія гончарної печі.</i>
Вітрина 16	Розвиток торгівлі. Імпортні речі – шовкова тканина, парча, срібні прикраси, візантійський посуд. Монети візантійські та арабські, місцеві гривни (рис. 3). <i>Цитата з Ф. Енгельса про виникнення торгівлі.</i>
Картина	Переправа купців і дружинників через Дніпровські пороги (рис. 1).
Карта	“Торгові шляхи X–XII ст.” (рис. 1)
Вітрина 17	Речі християнського культу: кам’яні, мідні та срібні хрестики, іконки, церковне начиння. Процесійний хрест, акваманіл (рис. 4). <i>Анотація про запровадження Володимиром християнства.</i> <i>Цитата з творів В. І. Леніна про віру в краще загробне життя.</i> <i>Мініатюра з літопису: хрещення Володимира.</i> <i>Малюнок: хрещення новгородців.</i>
Вітрина 18, щит 7	Рештки будівельного матеріалу, фрагменти фресок, мозаїки. <i>Фото: Золоті ворота, Собор св. Софії, мозаїки, фрески, Софія Новгородська, Храм Спаса у Чернігові.</i>
Щит 8	Мініатюра з літопису: боротьба князя Ярослава за Київ і його перемога над Святополком на р. Альті 1019 р. <i>Анотація: прихід до влади Ярослава Мудрого.</i> <i>Ілюстрація: портрет Ярослава Мудрого.</i>
Щит 9–10	Класова боротьба XI ст. <i>Цитати В. І. Леніна та Й. В. Сталіна про класову боротьбу.</i> <i>Анотації: повстання у Києві 1068 р. і 1113 р.</i> <i>Малюнок: повстання 1071 р. на Білоозері.</i> <i>Мініатюри з літопису: повстання у Києві 1068 р. і 1147 р.</i>
Щит 11	Розквіт культури і писемності. <i>Анотація: зв’язки Києва з Візантією.</i> <i>Слов’янська абетка.</i> <i>Мініатюри з Остромирова Євангелія та Ізборника Святослава.</i>
Розділ IV	Київ XI–XIII ст.
Вітрини 19–26	Історія зростання Києва та розвиток окремих ремісничих центрів на Киселівці та поблизу Десятинної церкви. Кам’яні формочки для відливання прикрас, тиглі (рис. 9). Піч із комплексом речей із землянки XII–XIII ст., з розкопок на території Михайлівського монастиря.
Розділ V	Розвиток феодальних відносин у Київській Русі XI–XII ст.
Вітрини 28–29	Розпад “Імперії Рюриковичів” на окремі феодальні князівства. Вислі печатки князів. Боротьба з половцями – зброя руських воїнів та кочовиків (рис. 7, 9). <i>Цитата К. Маркса про розпад держави Рюриковичів.</i> <i>Анотація: розподіл земель між онуками Володимира Мономаха.</i> <i>Анотація: боротьба з половцями.</i> <i>Фото: половецькі баби, обладунки кочовиків.</i> <i>Мініатюра з літопису: половці гонять полонених і худобу.</i> <i>Цитати про половців з літописів і “Слова о полку Ігоревім”.</i>
Карта	Феодальних земель. <i>Східна Європа у XII ст.</i>
Розділи VI, VII, VIII	Історія окремих князівств.
Вітрини 30–32	Галицько-Волинське князівство.
Вітрини 33–35	Ростово-Суздальське князівство.
Вітрини 36–37	Новгородське князівство.
Розділ X	Татаро-монгольська навала.

Вітрини 38–42	Татарська зброя та побутові речі. Василицький скарб. Ілюстративні матеріали: перебування під татарським ігом. <i>Анотація: татарське іго.</i> <i>Мініатюра з літопису: руйнування татарями міст.</i> <i>Ілюстрації: хан Батий, битва на р. Калці, татарська кіннота, руйнування Десятинної церкви, руїни городища Райки, татарські пам'ятки, зброя.</i>
------------------	---

Експозиція ЦІМ проіснувала недовго. Після початку війни найцінніші експонати були вивезені до м. Уфі. Під час окупації Києва вже з 19.10.1941 вхід до Києво-Печерської лаври співробітникам був заборонений⁹⁹. Музей сильно постраждав від мародерства та вибуху Успенського собору¹⁰⁰. Про стан музею на початку окупації повідомляє *“Довідка про музейні зібрання на території Києво-Печерської лаври”*. У документі, зокрема, перераховані виставкові зали ЦІМ¹⁰¹ та зазначено, що експозиційні відділи первісності та Київської Русі майже повністю збереглися, проте дуже забруднені: *“Відділи до- і ранньої історії та Київської Русі, які майже повністю збереглися, розміщені разом, щоправда, повністю забруднені та усяні сміттям і битим склом. Порядок розміщення незрозумілий. Спочатку показані знахідки періоду скіфів і греків на півдні Росії, потім доісторичний період, потім Київська Русь”*¹⁰². Все це оцінюється як цінний матеріал з історії краю. Наголошується, що під час пакування разом із предметами необхідно старанно зберігати пояснювальні тексти.

Вже у грудні 1941 р. до музею прибули працівники Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга¹⁰³. Один із них, угорський археолог Н. Феттіх¹⁰⁴, який був у складі групи, що пакувала експозицію та фонди ЦІМ для перевезення до будівлі колишнього Педагогічного музею, описав тогочасний стан експозиції на території Лаври¹⁰⁵, підтвердивши картину руйнування, описану у вищезазначеній довідці. Н. Феттіх описує розбиті шибки, зламані двері, потрошені шафи, відсутність дверних ручок, засміченість усіляким мотлохом: *“...такі руїни, про які людина, що звикла до порядку, навіть уявити собі не могла”*¹⁰⁶. Про експозицію Давньої Русі Н. Феттіх майже не згадує, проте описує одну вітрину: *“Вітрина однієї шафи розтрощена. Лежить покинутий напризволяще норманський меч, оздоблений чудовим тваринним орнаментом, вартість якого, за нашими поняттями, складає багато тисяч пенгів. Видно, що його навіть не пробували зняти з обтягнутої полотном підставки. Я намагався його переставити, але без інструменту нічого не вийшло. За таких умов уціліло чудове зібрання давніх скарбів”*¹⁰⁷.

Зважаючи на вищевикладені факти, можна стверджувати, що археологічна експозиція ЦІМ передвоєнних років доволі ґрунтовно висвітлювала археологічні матеріали з території України та систематично представляла історичний процес. Кількість виставлених оригінальних експонатів була дуже великою, а ілюстративний матеріал і цитати на окремих щитах та поза вітринами не забирали місця в археологічних знахідок, представлених у вітринах. Ідеологічна складова була наявна, але майже не заважала сприйняттю унікальних археологічних матеріалів, якими славилася зібрання Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка.

Автори висловлюють щире подяку за допомогу ст. наук. співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства к. і. н. Т. М. Себті, співробітнику НА ІА НАНУ Г. О. Станиціній та провід. наук. співробітнику Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника к. і. н. А. С. Яненко за допомогу у підготовці статті.

99 Себта Т. М. Києво-Печерська Лавра ... – С. 77, 78; Києво-Печерська Лавра ... – С. 381–383.

100 Там само – С. 364, 365.

101 Там само – С. 559.

102 Там само – С. 560.

103 Себта Т. М. Києво-Печерська Лавра ... – С. 79, 80.

104 Феттіх Нандор (1900–1971) – угорський археолог, у 13.12.1941 – 14.01.1942 за направленням Оперативного штабу займався у ЦІМ розбором і пакуванням археологічних колекцій.

105 Про стан експозиції Н. Феттіх писав: *“Останнім часом археологічна виставка розміщувалася в митрополичому будинку. Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комуністи забрали золото і срібло. У тому, що залишилося, хазяйнували різні люди, дехто з солдатів. Німецькі солдати узяли із зламанних шаф кілька “сувенірів”. А втім, достатня кількість красивих виробів з бронзи лишилося на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас, з часів, коли угорці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх неопублікована”*.

106 Феттіх Н. Київський щоденник ... – С. 37.

107 Там само. – С. 49.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204.
2. НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 24.
3. НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 25-б.
4. НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 33.
5. НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 38.
6. НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-д. – Спр. 40а.
7. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 372.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395.
9. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36 371-фп.
10. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 37 201-фп.
11. *Андрощук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. – Paris: АСНСВуз, 2012. – 367 с.
12. *Архипова Є.* Візантійський процесійний хрест Десятинної церкви / [Електронний ресурс]: Музей історії Десятинної церкви. – Режим доступу: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20170619_02.pdf (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.
13. *Безкоровайна Ю. Г.* Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930–1940-ві рр.) мовою документів // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат-в VI Міжнарод. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільського держ. історич. музею-заповідника, присвяч. 150-й річниці від дня народж. Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]; Кам'янець-Подільський держ. історич. музей-заповідник, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, Кам'янець-Подільська міська орг-я Нац. спілки краєзнавців України]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 309–316.
14. *Безкоровайна Ю. Г.* Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1913–1914 рр.) // Національний музей історії України: Темат. зб. наук. праць. – Київ: Фенікс, 2011. – С. 49–52.
15. *Бобринский А. А.* Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. Дневники пятилетних раскопок гр. Алексея Бобринского. В 3 т. – Т. 3. – Санкт-Петербург: Тип. Гл. Управления Уделов, 1901. – 174 с.
16. *Григоренко Т. О.* Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля / [Електронний ресурс]: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/article_2015_46.html. (дата звернення 01.03.2018). – Назва з екрана.
17. *Даркевич В. П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). – Москва: Наука, 1966. – 148 с. (САИ. – Вып. Е–1-57).
18. *Каргер М. К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. В 2 т. – Т. 1. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – 564 с.
19. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади / упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. Відп. ред. Г. В. Боряк; Ред. кол.: О. О. Маврін, Г. В. Папакін, С. В. Пивоваров, В. М. Піскун; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Нац. Києво-Печерський істор.-культур. заповідник; Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – Київ: “Видавець Олег Філюк”, 2016. – 1 200 с.
20. Київський центральний історичний музей. Опис цінностей відділу “Київська Русь” 1/VII.1941 р. // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів.
21. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. В 3 вып. Выпуск третий. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. / Под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова; АН СССР, Ин-т археологии. – Ленинград: Наука, Ленинград. отделение, 1971. – 92 с. (САИ. – Вып. Е1–36).
22. *Кирпичников А. Н.* Русские шлемы X–XIII вв. // СА. – 1958. – № 4 [48]. – С. 47–69.
23. *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63–80.
24. *Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М.* Сторінки історії музею (20–50-ті роки ХХ ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. Темат. зб. наук. праць. – Київ: ТОВ “ІІІ, Лтд”, 1999. – С. 3–24.
25. *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX–XIII вв. / АН СССР. Ин-т истории материал. культуры. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 157 с.
26. Музей історичних коштовностей України: Альбом / вступ. ст. С. М. Чайковського та ін., авт.-упоряд. кат. Л. С. Ключко, О. П. Підвисоцька, О. В. Старченко та ін. – Київ: Мистецтво, 2004. – 464 с.
27. Національний музей історії України: альбом. У 2 т. Т. 1 / авт. ст. Н. Г. Ковтанюк, Л. В. Строкова; фотозйомка Д. В. Ключка. – Київ: Мистецтво, 2011. – 320 с.
28. Особова справа І. В. Бондаря // НА НМІУ. – Ф. р–1 260. – Оп. 1-л. – Спр. 6/№.

29. *Нестуля О. О.* Сплундрована доля (В. А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.) / Л. Л. Бабенко, С. С. Бабенко, Г. П. Білоус [та інш.]; Ін-т історії України АН України, Всеукр. спілка краєзнавців. – Київ: Рідний край; Хмельниц. редакц.-видавнич. відділ, 1991. – С. 204–209.

30. *Пекарська Л. В., Павлова В. В.* Процесійний хрест із Київського дитинця // Археологія. – 2004. – № 4. – С. 94–100.

31. *Пескова А. А., Строкова Л. В.* Христианские древности Византии в “сирийской коллекции” Б. И. и В. Н. Ханенко / РАН. Ин-т истории материал. культуры; Нац. музей истории Украины. – Санкт-Петербург – Киев: Петербургское Востоковедение, 2012. – 224 с.

32. *Пятышева Н. В.* Железная маска из Херсонеса: к вопросу о происхождении и назначении кочевнических шлемов с масками. – Москва: Гос. историч. музей, 1964. – 63 с.

33. Рукописний каталог археологічного відділу Музею старожитностей і мистецтв // НМІУ, науково-дослідний відділ збереження фондів.

34. *Сєбта Т. М.* Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1942–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни: дослідження, документи, спогади / Упоряд. Т. М. Сєбта, Р. І. Качан. Відп. ред. Г. В. Боряк; Ред. кол.: О. О. Маврін, Г. В. Папакін, С. В. Пивоваров, В. М. Піскун; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Нац. Києво-Печерський істор.-культур. заповідник; Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – Київ: “Видавець Олег Філюк”, 2016. – С. 13–92.

35. *Сорокіна С. А., Безкоровайна Ю. Г.* Археологічна експозиція Центрального історичного ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат-в VII Всеукр. наук.-практ. конф. Кам’янець-Поділ. держ. історич. музею-заповідника, присвяч. 65-й річниці від дня народж. Миколи Борисовича Петрова (1952–2008) та 110-й річниці від дня народж. Олега Ольжича (Олега Олександровича Кандиби) (1907–1944) / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.; Кам’янець-Поділ. держ. історич. музей-заповідник, Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр пам’яткознавства НАН України, Кам’янець-Поділ. міська орг-я Нац. спілки краєзнавців України]. – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. – С. 316–328.

36. *Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О.* Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат-в VI Міжнарод. наук.-практ. конф. Кам’янець-Поділ. держ. історич. музею-заповідника, присвяч. 150-й річниці від дня народж. Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.; Кам’янець-Поділ. держ. історич. музей-заповідник, Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Кам’янець-Поділ. міська орг-я Нац. спілки краєзнавців України]. – Кам’янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 320–329.

37. *Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М.* Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві // Праці центру пам’яткознавства: Зб. наук. праць. – Вип. 30. – Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – С. 121–136.

38. *Станиціна Г.* “Скарби на склі”: колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2017. – С. 198–213.

39. *Стрельник М. О.* Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу “Східні слов’яни та давньоруська держава Київська Русь”) // Український музей: Зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Нац. заповідник “Софія Київська”, Тов-во археології та антропології. – Київ, 2003. – С. 29–36.

40. *Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942) / Пер. з угорськ. С. Мадяр. Держ. служба контролю за переміщенням культур. цінностей через держ. кордон України; Посольство Угорщини в Україні. – Київ: “Софія-А”, 2004. – 168 с.

41. *Ханенко Б. И., Ханенко В. Н.* Древности Приднепровья. В 6 вып. Вып. V. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). – Киев: [Фототипия и тип. С. В. Кульженко], 1902. – 64 с.

42. *Ханенко Б. И., Ханенко В. Н.* Древности Приднепровья. В 6 вып. Вып. VI. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Киев: [Фототипия и тип. С. В. Кульженко], 1907. – 44 с.

43. Центральный історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник / Народ. комісаріат освіти УРСР; Центр. історич. музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві. – Київ, 1941. – 56 с.

44. *Яненко А.* Археологічний музей Всеукраїнської академії наук / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Ін-т археології НАН України [авт.-упоряд. А. Яненко; наук. ред. Л. Михайлина]. – Київ: НКПІКЗ, 2017. – 287 с.

45. *Hermann N.* Zeugen der Wikinger zu Kiew // Germanen Erbe Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 3 / 4. March / April. – Leipzig: J. Ambrosius Barth, 1943. – S. 34–46.
46. *Ross M. C.* Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. – Vol. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Gliptic, Painting. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1962. Pp. xv + 115, 65 plates + 1 in colour.
47. *Stampfuss R.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // *Seitz R. H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a. d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäischen Bezüge. – 2009. – S. 241–272.

REFERENCES

1. NA IA NANU, f. 12, spr. 204.
2. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 24.
3. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 25-b.
4. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 33.
5. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 38.
6. NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-d, spr. 40a.
7. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 372.
8. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 395.
9. TsDAHO Ukrainy. – F. 263. – Op. 1. – Spr. 36 371-fp.
10. TsDAHO Ukrainy. – F. 263. – Op. 1. – Spr. 37 201-fp.
11. *Androshchuk F., Zotsenko V.* Skandynavskye drevnosti Yuzhnoi Rusy: Kataloh. – Paryzh, 2012. – 367 s.
12. *Arkhytova Ye.* Vizantiyskiy protsesiinyi khrest Desiatynnoi tserkvy / [Elektronnyi resurs]: Muzei istorii Desiatynnoi tserkvy. – Rezhym dostupu: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/20170619_02.pdf (data zvernennia 01.03.2018) – Nazva z ekranu.
13. *Bezkorovaina Yu. H.* Dolia arkhеolohichnykh koshtovnostei Tsentralnogo istorychnoho muzeiu (1930–1940-vi rr.) movoiu dokumentiv // Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. – Kamianets-Podilskyi, 2016. – S. 309–316.
14. *Bezkorovaina Yu. H.* Muzei Kyivskoho tovarystva okhorony pamiatok starovyny ta mystetstva (1913–1914 rr.) // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: Tem. Zb. nauk. prats. – K., 2011. – S. 49–52.
15. *Bobrynskyi A. A.* Kurhany y sluchainye nakhodky blyz mestechka Smely. – T. 3. – SPb., 1901. – 174 s.
16. *Hryhorenko T. O.* Arkheoloh Trokhym Teslia: roztoptana dolia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://museum.dp.ua/article_2015_46.html. (data zvernennia 01.03.2018). – Nazva z ekranu.
17. *Darkevych V. P.* Proyzvedeniya zapadnogo khudozhestvennogo remesla v Vostochnoi Evrope (X–XIV vv.). – M., 1966. – 148 s. (SAY. – Vyp. E 1-57).
18. *Karher M. K.* Drevnyi Kyev. – T. 1. – M.-L., 1958. – 564 s.
19. Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: doslidzhennia, dokumenty, spohady / Uporiad. T. M. Sebta, R. I. Kachan. – K.: Filiuk O. V., 2016. – 1 200 s.
20. Kyivskyi tsentralnyi istorychnyi muzei. Opys tsinnostei viddilu “Kyivska Rus” 1/VII.1941 r. // NMIU, viddil zberezheniia fondiv.
21. *Kyrpychnykov A. N.* Drevnerusskoe oruzhye. – T. 3. Dospek, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv. – M.-L., 1971 – 92 s. (SAY. – Vyp. E1-36).
22. *Kyrpychnykov A. N.* Russkые shlemy X–XIII vv. // SA. – 1958. – № 4. – S. 47–69.
23. *Kovtaniuk N., Shovkopliias H.* Skarbnytsia istorychnoi pamiaty Ukrainy // Kyivska starovyna. – 1999. – № 4. – S. 63–80.
24. *Kovtaniuk N. H., Shovkopliias H. M.* Storinky istorii muzeiu (20–50-ti roky XX st.) // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: yoho fundatory ta kolektsii. – K., 1999. – S. 3–24.
25. *Korzukhyna H. F.* Russkые klady IX–XIII v. – M.-L., 1954. – 157 s.
26. Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy: Albom. – K., 2004. – 464 s.
27. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. U dvokh tomakh: Albom. – T. 1. – K.: Mystetstvo, 2011. – 320 s.
28. Osobova sprava I. V. Bondaria // NA NMIU, f. r-1 260, op. 1-l, spr. b/№.
29. *Nestulia O. O.* Spliundrovana dolia (V. A. Hrinchenko) // Represovane kraieznavstvo (20–30-ti rr.). – K., 1991. – S. 204–209.
30. *Pekarska L. V., Pavlova V. V.* Protsetsiinyi khrest iz Kyivskoho dytyntsia // Arkheolohiia. – 2004. – № 4. – S. 94–100.

31. *Peskova A. A., Strokova L. V.* Khrystyanskye drevnosti Vyzantyy v "syriskoi kolleksyy" B. Y. y V. N. Khanenko. – SPb.-K., 2012. – 220 s.
32. *Piatysheva N. V.* Zheleznaia maska yz Khersonesa. – M., 1964. – 40 s.
33. Rukopysnyi kataloh arkheolohichnoho viddilu Muzeiu starozhytnosti i mystetstv // NMIU, viddil zberezhennia fondiv.
34. *Sebta T. M.* Kyievo-Pecherska Lavra na pochatku Nimetsko-radianskoi viiny ta pid chas natsyystskoi okupatsii (1942–1943) // Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Druhoi svitovoi viiny: doslidzhennia, dokumenty, spohady / Uporiad. T. M. Sebta, R. I. Kachan. – K.: Filiuk O. V., 2016. – S. 13–92.
35. *Sorokina S. A., Bezkorovaina Yu. H.* Arkheolohichna ekspozytsiia Tsentralnoho istorychnoho im. T. H. Shevchenka v Kyievi (1938–1941 rr.) // Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy: Zb. materialiv VII-oi Vseukrainskoi nauk.-prakt. konferentsii. – K., 2017. – S. 316–328.
36. *Sorokina S., Radiievska T., Zavalna O.* Ekspozytsiia viddilu doklasovoho suspilstva Tsentralnoho istorychnoho muzeiu im. T. H. Shevchenka v Kyievi (1938–1941 rr.) // Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy. – Kamianets-Podilskyi, 2016. – S. 320–329.
37. *Sorokina S. A., Radiievska T. M., Zavalna O. M.* Fotofiksatsiia muzeinykh predmetiv doby pervisnosti arkheolohichnoho viddilu Istorychnoho muzeiu v Kyievi // Pratsi tsentru pamiatkoznavstva. – Vyp. 30. – K., 2016. – S. 121–136.
38. *Stanytsina H.* "Skarby na skli": kolektsiia fotonehatyviv z fondiv Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy // Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni. – Vyp. 21. Istoriiia arkheolohii: arkhivna i muzeina spadshchyna Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. – Lviv, 2017. – S. 198–213.
39. *Strelnyk M. O.* Istorychnyi dosvid ekspozytsiinoi roboty Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy (na materialakh rozdil "Skhidni sloviany ta davnoruska derzhava Kyivska Rus") // Ukrainskyi muzei. – K., 2003. – S. 29–36.
40. *Fettikh N.* Kyivskiy shchodennyk (3.XII.1941 – 19.I.1942). – K., 2004. – 168 s.
41. *Khanenko B. Y., Khanenko V. N.* Drevnosti Prydneprovia. Epokha slavianskaia (VI–XIII vv.). – Vyp. V. – K., 1902. – 64 s.
42. *Khanenko B. Y., Khanenko V. N.* Drevnosti Prydneprovia. – Vyp. VI. – K., 1907. – 44 s.
43. Tsentralnyi istorychnyi muzei im. T. Shevchenka v m. Kyievi. Korotkyi dovidnyk. – K., 1941. – 56 s.
44. *Ianenko A.* Arkheolohichnyi muzei Vseukrainskoi akademii nauk. – K., 2017. – 288 s.

Список скорочень

МКУ – Музей історичних коштовностей України – філіал НМІУ
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
 НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України
 ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
 ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
 СА – Советская археология
 САИ – Археология СССР. Свод археологических источников

Рис. 1

Рис. 2

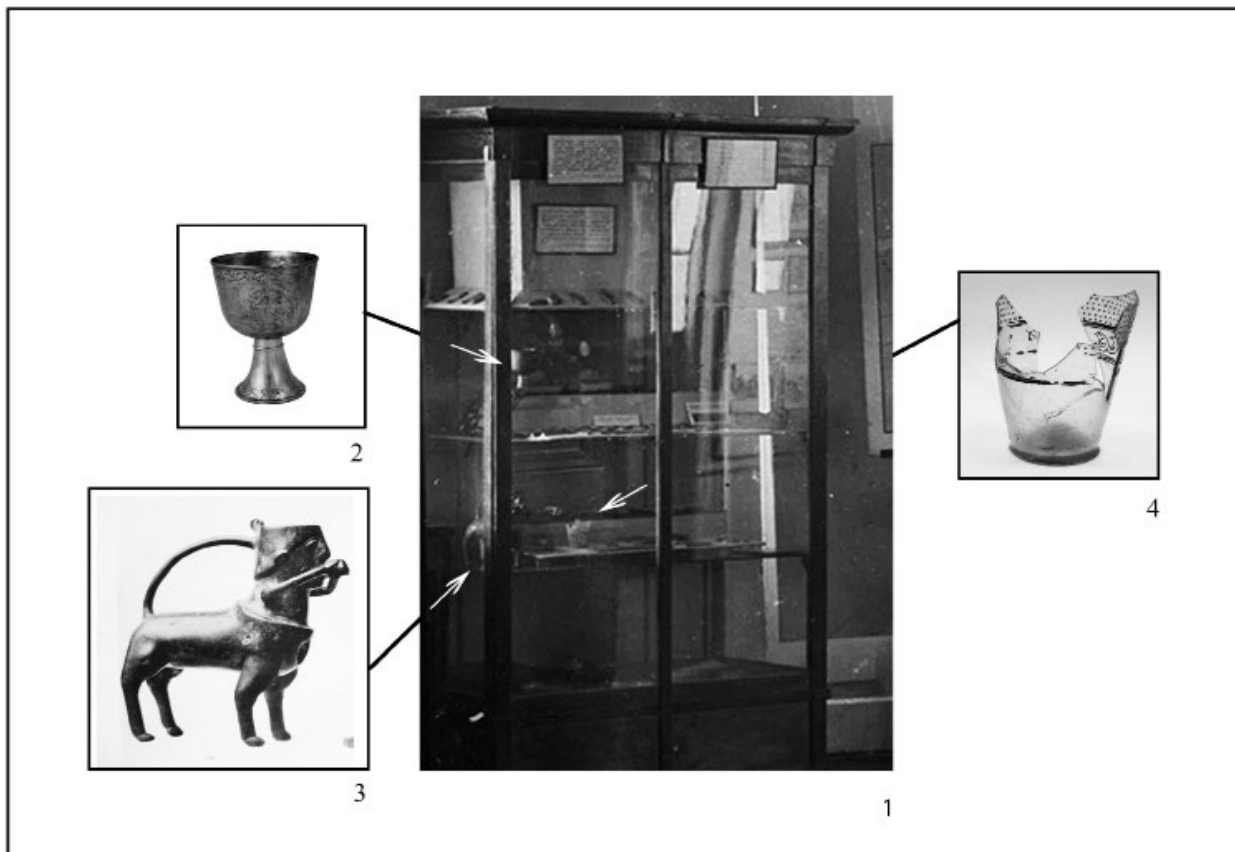

Рис. 3

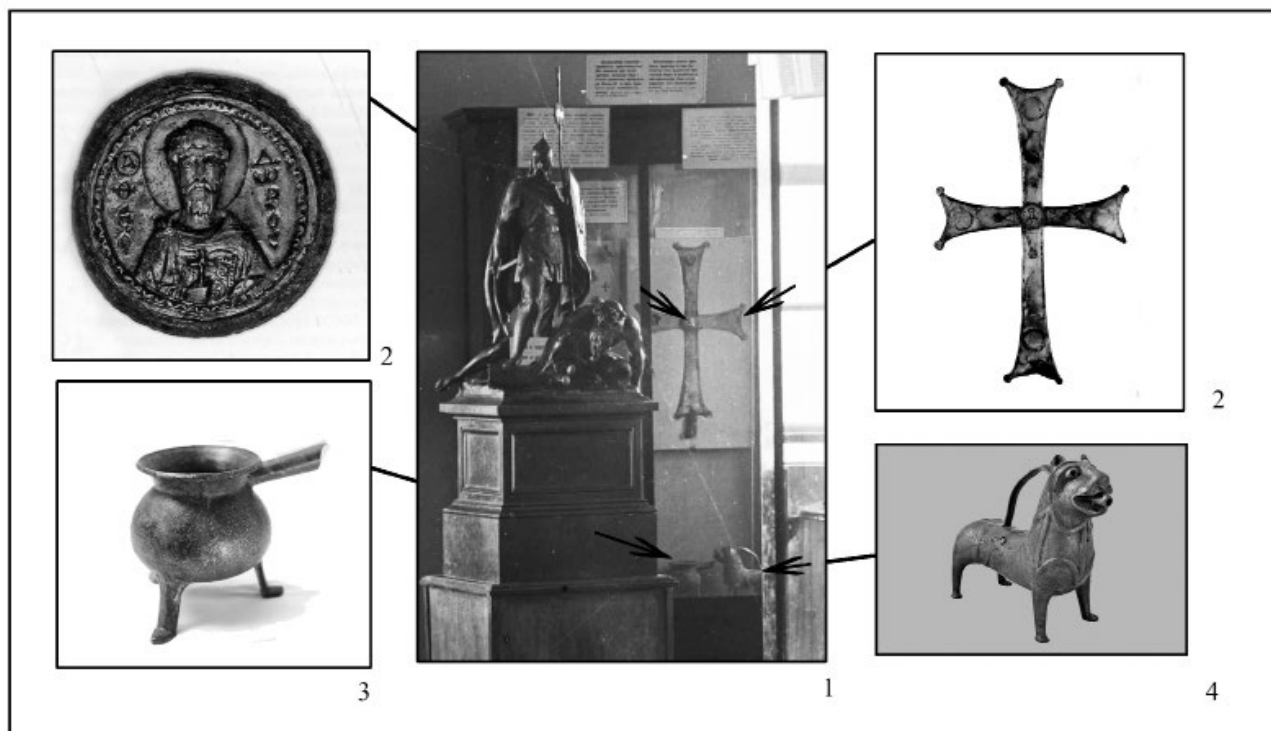

Рис. 4

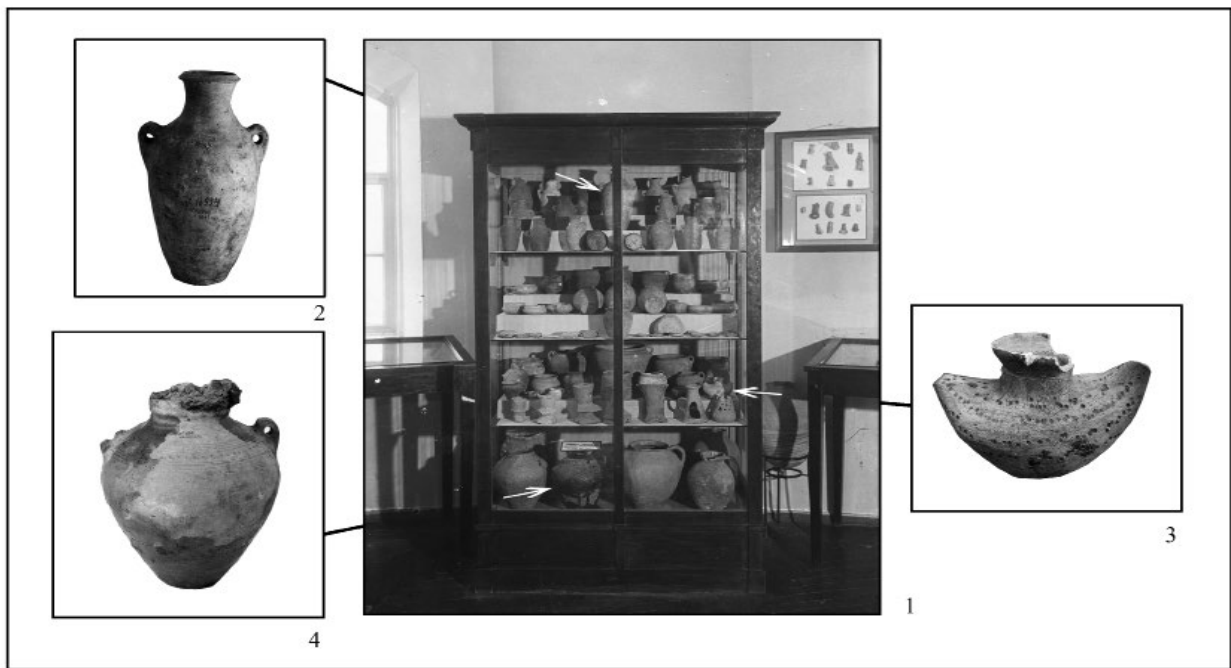

Рис. 5

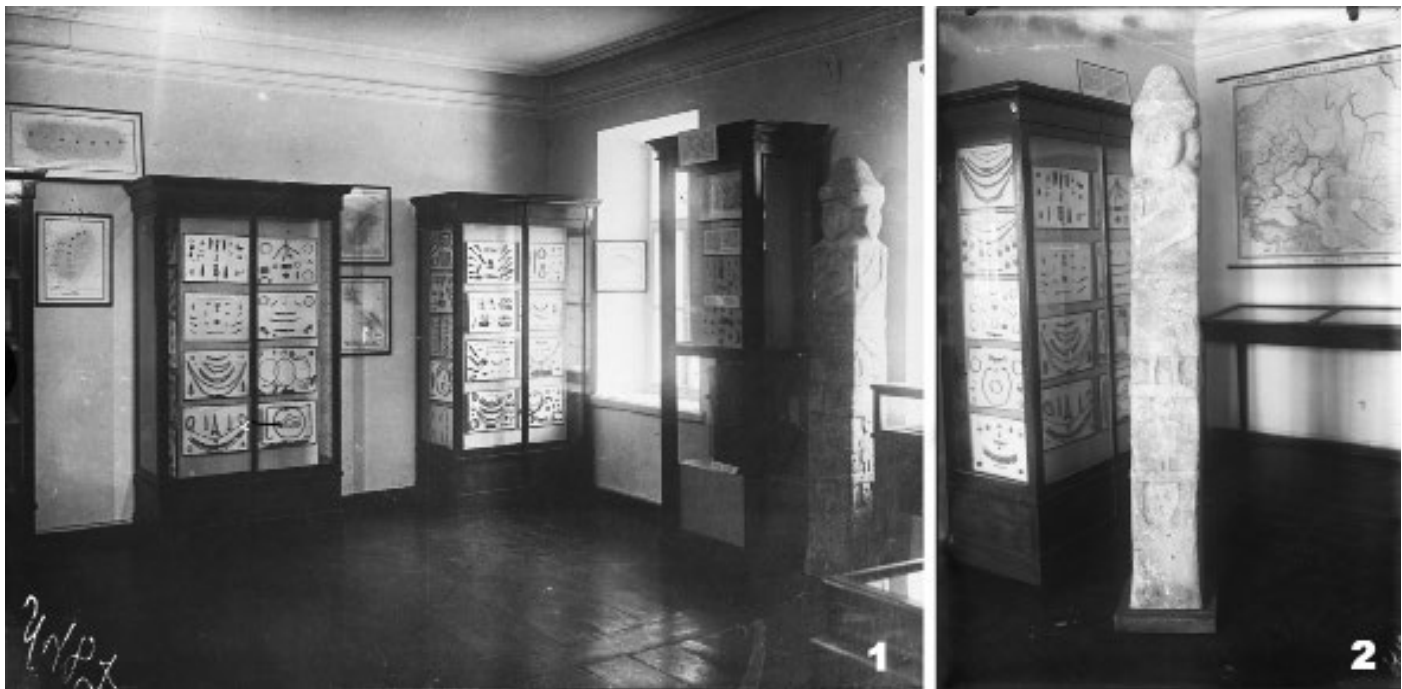

Рис. 6

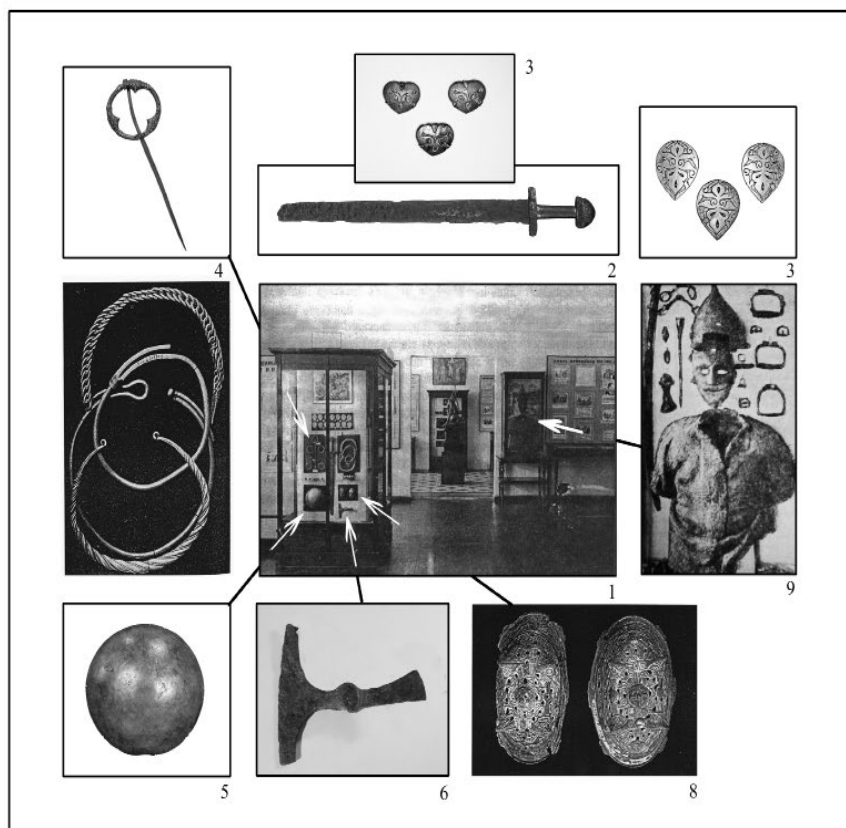

Рис. 7

Рис. 8

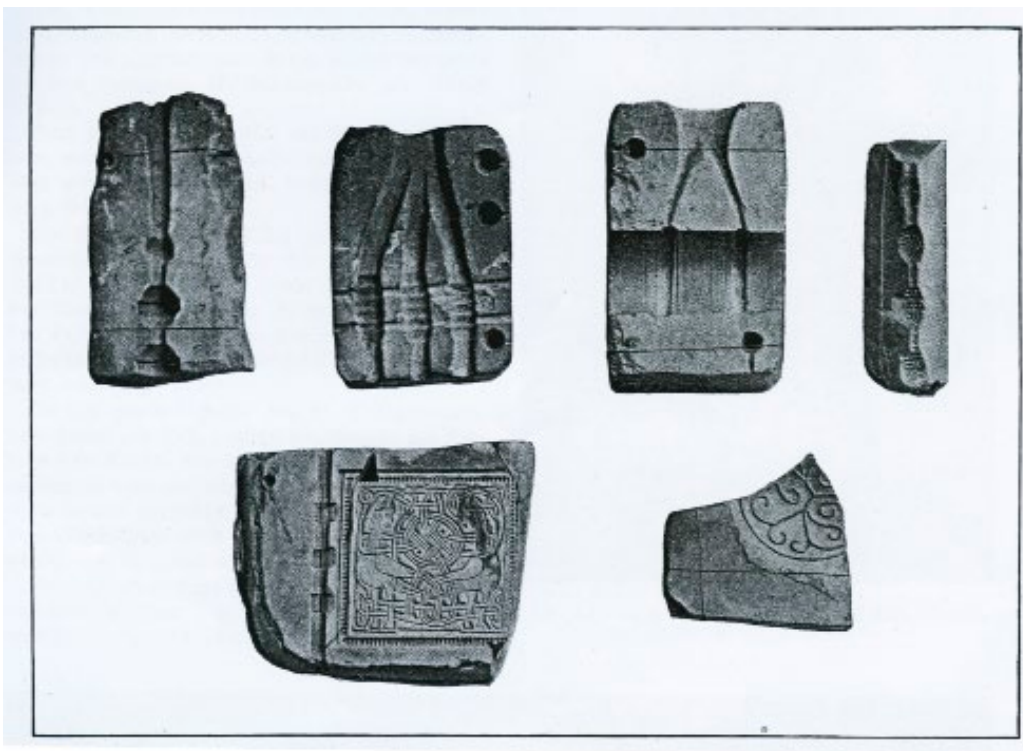

Рис. 9

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** Експозиція відділу "Київська Русь" у корпусі № 8, 1939 р.
- Рис. 2.** Проект пам'ятника князю Володимиру скульптора М. С. Піменова, фотографія 1940-х – 1950-х рр.
- Рис. 3.** Вітрина "Розвиток торгівлі" та окремі експонати.
- Рис. 4.** Вітрина "Речі християнського культу" та окремі експонати.
- Рис. 5.** Вітрина з керамічними виробами періоду Давньої Русі.
- Рис. 6.** Зал "Стародавні слов'яни" у корпусі № 6, фотографія 1939–1940 рр.
- Рис. 7.** Експозиція відділу "Київська Русь" у корпусі № 6, фотографія 1939–1940 рр.
- Рис. 8.** Бондар І.В. під час монтажу експозиції відділу "Київська Русь".
- Рис. 9.** Плашка з нашитими ливарними формами для відливання прикрас з садиби Десятинної церкви.